

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНЗИТУ В УМОВАХ КРИЗОВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано основні політологічні підходи до феномену кризи у транзитивному суспільстві. Показано, що політична криза є переломним моментом у розвитку політичної системи і характеризується транзитивним станом політико-владних структур, боротьбою і зміною політичних еліт, політичною активізацією мас, зниженням ефективності державного менеджменту і політичною нестабільністю. Зазначено, що у подоланні (як і у творенні) кризи у транзитивному суспільстві значна роль належить еліті. Розкрито причини пролонгування криз у процесі політичного транзиту в Україні, а також розкрито зміст криз у транзитивній політичній системі України та роль політичної еліти як чинника її кризогенності.

Ключові слова: політичний транзит, політична система транзитивного типу, політичні кризи, політичні еліти, революція, еволюція, реформа.

Демократичний транзит є своєрідним типом політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів в рамках правового поля. Фактично не знайдемо жодної країни у світі, яка не переживала б цього періоду. Це перехід від старого до нового, причому не завжди прогресивного, позитивного – в аксіологічному вимірі, що є аксіомою будь-якого розвитку. Транзитивні етапи періодично повторюються в історії кожної країни. Причому варіантів політичного транзиту може бути багато. Отже, транзитними можемо вважати всі сучасні політичні спільноти. Для осмислення всього комплексу проблем політичного транзиту суттєве значення належить виявленню причин його настання. До таких, зокрема, можна віднести кризи. Тому метою статті є розкриття особливостей транзиту в умовах кризовості політичної системи. Мета зумовила постановку та вирішення таких завдань, як аналіз політологічних підходів, що розкривають проблематику політичної кризи в умовах транзиту; залучити до вжитку системний підхід у дихотомії «політична криза - політичний транзит»; простежити причино-наслідковий зв'язок між політичними і економічними кризами у політичних системах; розкрити зміст криз у транзитивній політичній системі України та роль політичної еліти як чинника її кризогенності.

Проблема ролі політичних криз в рамках транзитивності політичних систем дотично розглядається західними науковцями Г. О'Донеллом, Р. Далем, Х. Лінцем, Д. Растроу, А. Пшеворським, С. Гантінгтоном, Ш. Ейзенштадтом, Р. Інглехартом. В Україні ця проблематика дістала розвитку в працях В. Горбатенка, Г. Зеленько, О. Категоренка, В. Кривошеїна, Р. Ключника, О. Новакової, П. Кутуєва, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, Ф. Рудича, О. Чемшита тощо, де розкриваються окремі аспекти політичних криз. Аналіз цих та інших робіт дозволяє виокремити наявні теоретичні напрямки дослідження політичних криз в умовах транзиту та визначити парадигми, є межах яких вони розглядаються.

Під час вивчення перехідних станів політичних процесів, основна увага приділяється процесам, які відбуваються напередодні і у період їхнього переходу у нову якість. За цього значну роль відіграють кризи різного типу, що виступають у якості причин транзиту. Підходи до їх трактування не визначаються однозначністю. Так, розуміння кризи у радянській науковій літературі розглядалося як стан занепаду (Varabov & et al 1978) [4].

З позиції системного підходу, криза інтерпретується

на рівні політичної системи. Криза політичної системи може виникати внаслідок:

- а) ускладнення соціального середовища, що оточує політичну систему;
- б) порушення зворотного зв'язку, що впливає на стабільність системи;
- в) падіння ефективності політичної комунікації та політичної соціалізації.

Політична криза є переломним моментом у розвитку політичної системи, що настає під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Вона характеризується транзитивним станом політико-владних структур, боротьбою і зміною політичних еліт, політичною активізацією мас, зниженням ефективності державного менеджменту і політичною нестабільністю.

Аналіз перебігу політичного транзиту на пострадянському просторі дозволяє конкретизувати чинники політичних криз в перехідних політичних системах. За цього політичні кризи в країнах пострадянського простору зумовлюються:

- чинником структурної напруги, що визначається економічними труднощами перехідного періоду;
- соціально - культурним чинником, специфіка якого пов'язана з фактом існування демократичних цінностей у частини громадян, що створює основу для політичної активності і мобілізації опозиції;
- режимним чинником, сутність якого полягає в існуванні гібридних політичних режимів.

За структурно-функціональним підходом суспільство розглядається як сукупність підсистем, а також як сукупність окремих позицій, займаних індивідами, і ролей, відповідних цим позиціям. Стан і поведінка великих елементів і індивідів пояснюється, у першу чергу, потребами у виконанні функцій і ролей. Тому політична криза асоціюється із порушенням нормального функціонування політичної системи загалом, або її елементів зокрема. При такому підході ключове значення відіграє поняття політичної дисфункції, коли політична криза розглядається як особливий стан політичної системи.

Теоретичні уявлення про політичні кризи пройшли період виокремлення чинників кризи і виведення причин кризи з окремих підсистем суспільства. Зазвичай, політична криза розглядається як дисфункція підсистем або інститутів соціуму (криза ідеології, криза управління, криза партійної системи) або кризових відносин між окремими елементами системи (кризи легітимності, кризи ідентичності). У рамках даного напрямку вдалося об'єднати окремі напрацювання деяких історичних і сучасних шкіл соціально-політичної думки. Проте єдиної синтетичної теорії у цій царині поки не склалося (Barsatov 2006, p. 61) [1, с. 61].

Якщо розглядати політичну кризу в рамках структурного підходу, то можна дійти наступних висновків. По-перше, в умовах транзиту політична криза означає різке загострення суперечностей у системі політичних відносин, що впливає зі стану нестійкості і нестабільності. По-друге, це зумовлює суттєві переходи у владній структурі, соціуму або політичній системі загалом. По-третє, у наслідок цього уможливаються декілька варіантів розвитку: а) негативний – соціальна катастрофа, загибель або розвал системи; б) позитивний – може послужити джерелом позитивних змін і оновлення системи. По-четверте, місце кризи у політичному розвитку можна визначити за формулою перебігу транзиту: «стабільність – криза – нова стабільність». Очевидно, що криза породжує нову якість, є умовою змін якісного характеру. По-п'яте, криза є вищою стадією політичного конфлікту; конфлікт передуює кризі; криза може вибухнути і без конфлікту та може відбуватися лише за участю одного актора.

Оскільки політичний транзит – це завжди процес, то важливу роль відіграє процесуальна складова у трактуванні політичних криз. Тому у перехідних суспільствах доцільно розглядати політичну кризу не тільки як стан політичної системи, але й як процес. За цього політична криза є процесом та станом, що характеризується порушенням функціонування політичної системи та її окремих складових у процесі управління суспільством і включеною у діалектичне відношення між функціонуванням і розвитком системного утворення (Кіум) [2].

Транзитивність зумовлює тісний зв'язок політичної кризи з політичними конфліктами, при цьому причини варіюються лише за причинно-наслідковим критерієм. За такого підходу криза становить собою своєрідний критичний рубіж у еволюції конфлікту, але не є його обов'язковою неминучою фазою. Розвиток конфлікту доходить до неї далеко не завжди: його перебіг може залишатися латентним, не породжуючи безпосередньо кризових ситуацій. Не завжди є криза й завершальною фазою конфлікту: криза подолана, а міждержавний конфлікт на колишній причинній основі в цілому зберігається і повертається до прихованого стану. За певних обставин цей конфлікт може знову простежуватися у кризах різного ступеня гостроти і масштабності.

На сьогодні багато дослідників, що вивчають політичні транзити, звертаються до інструментарію синергетики. Синергетичний підхід вносить важливу складову у дослідження як політичного транзиту, так і криз. Відповідно до синергетичного підходу розвиток будь-якої системи, у т. ч. соціальної, не може бути безкризовим, криза – це природний стан розвитку системи. За цього, криза є це природною фазою розвитку будь-якої системи, зона біфуркації. З точки зору даного підходу, криза є моментом дезорганізації системи, перехід системи до хаотичного стану розвитку, де руйнується порядок. Розгорнутий підхід до тлумачення місця кризи у політичній динаміці транзиту в межах синергетичної парадигми розроблений окремими українськими дослідниками. Так, функція кризи розглядається у послідовному категоріальному ряді: «Суперечність – протиріччя – конфлікт – криза – катастрофа – біфуркація». Це вказує на те, що кризи мають не тільки дисфункціональні, а й функціональні наслідки. З цього приводу пропонується цільова парадигма трактування кризових явищ у реальному дихотомному вимірі, що передбачає відхід від традиційного уявлення лише про

їхню деструктивну роль у процесах розвитку транзитивних суспільств. Такий нетрадиційний концептуальний підхід до розробки проблеми кризовості уможливив, по-перше, об'єктивніше тлумачення самого поняття «криза». «Під кризою розуміється рушійна, каталізуюча складова процесу якісних змін системи, яка опинилася у перехідному періоді свого трансформування» (Cherniy 2004, p. 7) [5, с. 7]. По-друге, «в межах запропонованої парадигми, вдалось виокремити наступні складові кризи: передумови (причини) виникнення кризових явищ – передкризовий період (визрівання) – кризова ситуація – кризовий стан – загострення кризового стану (пороговий ступінь)» (Cherniy 2004, p. 12) [5, с. 12].

Наведені висновки дозволяють, по-перше, глибше зрозуміти процес розгортання кризи і вдосконалити уявлення про її стадії. По-друге, відійти від «тристадійності», відповідно якої політичні кризи проходять три стадії: 1) приховану стадію нагромадження суперечностей; 2) стадію ескалації кризи; 3) стадію розв'язання кризи.

У перехідних політичних системах спостерігається тісний взаємозв'язок між політичними і економічними кризами. У короткостроковому плані політична криза, хоча і по-особливому, але доволі відчутно впливає на економіку. Цей вплив, у першу чергу, простежується через ажіотажний попит на стабільну іноземну валюту; падіння курсу національної грошової одиниці, зростання споживчих цін; погіршення інвестиційних та кредитних рейтингів і зниження обсягів відповідних ресурсів, і зростання їх вартості; зниження котирувань вітчизняних цінних паперів, обсягів і вартості їх продажу, зменшення щоденних надходжень до бюджетів всіх рівнів; ослаблення платіжної дисципліни.

Спостерігаються і зворотні причинно-наслідкові зв'язки між політичними та економічними кризами, що має місце у США (жовтень, 2013). Це підтверджує американський учений Дж. Голдстоун, який використовує поняття державної кризи. Зокрема, науковець відзначає вплив економічних проблем на виникнення криз у політичній сфері. Він зауважує, що «у період кризи протистояння між елементами суспільної структури починає переважати над співпрацею і боротьба за ресурси стає більш гострою. Державна криза може бути викликана, наприклад, поразкою у війні, банкрутством скарбниці або нездатністю придушити заворушення – але часто є наслідком нездатності держави впоратися з наростаючими економічними проблемами» (Goldstone 1991, p. 8) [7, с. 8]. У той же час, Дж. Голдстоун наголошує на можливості економічних наслідків політичної кризи. На думку вченого, в умовах «брейкдауну», коли відбувається руйнування держави, можливим стає перехід від основних форм економічної організації і власності до інших, за чого простежується латентна транзитивність.

Поняття транзитивності відображає момент реформування будь-якого явища. У зв'язку цим перехідний період у розвитку політичної системи становить собою складну системну категорію, яка включає в себе елементи модернізації та трансформації і здійснюється з метою демократизації та редемократизації держави і суспільства. Транзит є необхідною умовою розвитку, що характеризує міждитиповий стан політичної системи. Перехідний період включає в себе не тільки власне момент руйнування колишньої влади, а й момент становлення нових органів держави. Це тривалий етап, який торкається усієї сукупності процесів, що протікають на рівні політичної системи.

Перехідний стан політичної системи супроводжується нестабільністю та кризовими явищами, відрізняється слабкою керованістю, зниженням ефективності соціального регулювання, виникненням неінституціоналізованих форм діяльності та альтернативних структур.

Перехідному етапу в розвитку політичної системи, як правило, передують кризовий момент управління. Не викликає сумнівів, що криза є однією з умов подальшого розвитку будь-якої системи.

Криза виникає за умови протиріч у кількох елементах системи. Однак вона може набувати характеру системності, коли охоплює всі, без винятку, елементи політичної системи. Системна криза у процесі транзиту може бути вирішена як революційним шляхом, так і шляхом укладання угоди (пакту) між протиборчими сторонами тощо. Проте найбільш оптимальним варіантом перехідних перетворень вважається еволюційний шлях розвитку.

Політична система України, демократична за формою, ще не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми все частіше стали використовуватися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Тому у подоланні (як і у творенні) кризи у транзитивному суспільстві значну роль відіграє еліта. Оскільки контроль за елітою здійснюється особисто Президентом, оновлення еліти, а також зміни усталених зразків її поведінки відбуваються, зазвичай, лише в рік переобрання Президента.

Така удавана демократія стає гальмом на шляху подальшої демократичної трансформації українського суспільства. Як стверджував А. Шедлер, «гравці, що грають в авторитарні ігри, можуть зберегти фасад режиму. Проте вони неминуче руйнують його основи» (Shedler 2005, p. 698) [6, с. 698]. Одним зі шляхів виходу з цієї негативної ситуації, спробою подолання кризи, є зміна моделі консолідації еліти. Розколота еліта гальмує реформи та призводить до соціальної нестабільності. Водночас не можна вимагати примусової консолідації еліти під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях веде до деградації як еліти, так і суспільства. Тому перехід до стабільного розвитку через кризи, що уявляється як демократія, можливий за умови добровільної консолідації, узгодження позицій та цілей.

Якщо визначити стан відносин між політичними елітами в Україні як «вічний конфлікт», то подальший розвиток вимагає встановлення пакту провідних політичних сил, які монополізують політичні дивіденди на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків та розподілу ресурсів відносно рівномірно, пропорційно впливу кожного з учасників. Ймовірність такого пакту еліти в Україні обумовлюється тим, що націонал-демократичні та олігархічні групи вже не можуть цілковито контролюватися актором-гегемоном, але жоден з них через не стільки нестачу ресурсів, але й окремі суб'єктивні моменти, ще не спроможний претендувати на домінуючу позицію.

У цьому плані, очевидно, подальшим етапом транзиту має стати конвергенція еліт, що ґрунтується на конкуренції за загально визнаними, узгодженими правилами. Як стверджує М. Михальченко, консолідація можлива «заради збереження злагодності в суспільстві, реформ і ненасильницької взаємодії груп, які змагаються між собою за владу на основі принципів мирного співіснування» (Mykhal'chenko 2003, p. 8) [3, с. 8]. Од-

ним із таких типів консолідації політичних еліт для транзитивних політичних систем вважається консолідація на ґрунті парламентсько-президентського формату. Головною метою такої консолідації є встановлення ефективного балансу різних інтересів і закріплення його в інституціональних правилах гри. Головний зміст нової моделі консолідації політичних еліт України має полягати у недопущенні монопольного захоплення влади будь-яким політичним актором. Нині саме захоплення президентських повноважень є умовою захоплення всіх стратегічних позицій у суспільстві. Така ситуація, коли внаслідок президентських виборів одні сили отримують все, а інші – нічого, все більше не задовольняє як основних політичних гравців, так і представників фінансових кіл, прагнучих до більш рівномірного розподілу політичних ризиків та переваг.

Загалом, системна криза, виступаючи точкою біфуркації, може поставити українське суспільство перед вибором трьох основних атракторів:

а) крах демократії і встановлення неопатримоніального режиму;

б) реалізація моделі повторюваних криз, які ослаблюють державні структури і створюють ситуацію перманентної невизначеності (що найбільш загрозило з огляду на сучасну системну кризу українського суспільства);

в) консолідація демократичних гравців під впливом серйозної загрози і стабілізація демократії.

Для уникнення перших двох небажаних сценаріїв розвитку, необхідно усвідомити сьогоденні реалії політичного життя українського суспільства. Зрозуміти, що головним завданням політичного розвитку в сучасній Україні є не подальша демократизація, а адаптація створених демократичних інститутів до потреб суспільства. У межах цього періоду необхідним стає стабільний, легітимний політичний порядок, спрямований на створення передумов наступних етапів демократизації.

Серед цих передумов головними є: економічне реформування, створення чіткої конкурентної системи власності, на її основі дієвих громадянських структур, середнього класу, автономного від держави у соціально-економічному значенні. Тільки виконання цих основних завдань дозволить Україні вийти з «мертвої зони» постійної нестабільності та поставити на порядок денний завдання подальшої демократизації суспільства.

Але згадані позитивні зміни, з іншої сторони, не завжди адекватні відповідним змінам в економіці, політиці, соціальних відносинах, духовній сфері та синхронні з ними. Пролонгування криз у процесі політичного транзиту в Україні визначається:

– інерційністю кризових процесів, суперечністю формування ринкових відносин і слабкістю фінансової системи, труднощами створення децентралізованої управлінської інфраструктури й досягнення нормальної економічної самостійності регіонів;

– складністю відносин президентських, урядових структур і представницьких органів влади, падінням їхнього рейтингу, поступовим зниженням довіри до владних структур з боку громадян, а звідси – наростанням напруженості й небезпеки переходу до диктатури авторитарно-патримоніального формату в атмосфері зростання впливу різних екстремістських організацій, особливо фундаменталістського, націоналістичного планів;

– наростанням протиборства політичних сил, надмірною амбітністю малопотужних партій, рухів і

їхніх лідерів, які незмінно прагнуть подати свої амбіції як вираз «волі та інтересів народу»;

– посиленням правового нігілізму, занепокоєністю народу дедалі зростаючою злочинністю, процвітанням мафіозних організацій, зрощенням владних структур із кримінальними угрупованнями. Звідси страх перед хаосом і безвладдям;

– розпадом здорових зв'язків між людьми, латентною дезінтеграцією держави та сепаратизмом регіональних лідерів, розмитістю відчуття елементарного соціального порядку;

– ціннісно-етичним і культурним вакуумом, який розширюється, поворотом у бік релігійно-культурних ідеалів, містики, етнонаціонального егоїзму. І це при тому, що в процесі демократичного оновлення особливу, а багато у чому і провідну роль покликани відіграти мистецько-культурна, духовна, наукова еліти;

– песимізмом соціальних очікувань, розчаруванням народу результатами «реформ», втратою значною частиною населення віри в можливість виходу з кризи без цілісного й переконливого плану реформування країни.

Саме неспроможністю української політико-адміністративної еліти здійснювати ефективні реформи можна пояснити змістом політичного режиму країни, що відноситься до розряду «гібридного», «частково демократичного». «Гібридні» режими імпліцитно розглядаються як певне «зависання» країни, яка не є ані диктатурою, ані повноцінною демократією.

Взагалі специфіка перехідних суспільств не в останню чергу пов'язана із запеклою політичною боротьбою навколо інститутів влади. Небажання або невміння правлячої еліти приборкати деструктивну енергію таких конфліктів призводить до парламентських, урядових і конституційних криз. Коли ж вони збігаються у часі або набувають перманентного характеру, виникають умови для кризи політичного режиму. Таку амплітуду як раз і має внутрішньополітичний процес у пострадянській Україні. Ми маємо приклад інституціональної кризи у вигляді «Помаранчової революції». Вона, як інституціональна криза, або криза політичного режиму, не призвела до встановлення правового ладу і, навіть навпаки, загострила питання про правове переоформлення інституційного дизайну. Боротьба навколо повноважень, яка точиться під виглядом зміни Конституції та форми правління, насправді ще більш розхитує й легальне, й легітимне підґрунтя влади, поглиблює прірву між нею й більшою частиною суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Барсамов В. А. «Цветные революции»: теоретический и прикладной аспекты / В.А. Барсамов // Социс. – 2006. – №8. – С. 57–66.
2. Клим І. М. Методологічні засади вивчення політичної кризи. [Електронний ресурс] / І.М. Клим. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_4/38.pdf].
3. Михальченко М. Еліта в Україні: їсте, куме, що зварили / М. Михальченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 6–12.
4. Революционная ситуация в России в середине 19 века / [А.З. Барабой, И.Е. Баренбаум, Ю.И. Герасимова и др.] ; под ред. М.В. Нечкиной. – М. : Наука, 1978 – 440с.
5. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуваних соціально-політичних систем перехідного типу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / А.Л. Черній. – К., 2004. – 16 с.
6. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскіп, 2005. – С. 687–714.

7. Goldstone J. Revolution and Rebellion in the Early Modern World / J. Goldstone. – London : University of California Press, 1991. – 608 p.

Вонсович С. Г. Особенности транзита в условиях кризисной политической системы: теоретический аспект

Проанализированы основные политологические подходы к феномену кризиса в транзитивном обществе. Показано, что политический кризис является переломным моментом в развитии политической системы и характеризуется транзитивным состоянием политико - властных структур, борьбой и сменой политических элит, политической активизацией масс, снижением эффективности государственного менеджмента и политической нестабильностью. Отмечено, что в преодолении (как и в создании) кризиса в транзитивном обществе значительная роль принадлежит элите. Раскрыты причины пролонгации кризисов в процессе политического транзита, а также раскрыто содержание кризисов в транзитивной политической системе Украины и роль политической элиты как фактора ее кризогенности.

Ключевые слова: политический транзит, политическая система транзитивного типа, политические кризисы, политические элиты, революция, эволюция, реформа.

Vonsovych S. Peculiarities of Transit under the Condition of the Crisis of the Political System: the Theoretical Aspect

The main political science approaches to the phenomenon of the crisis in the transitive society have been analyzed. It is shown that the political crisis is a turning point in the development of the political system and is characterized by the transitive state of the political - power structures, struggle and change of political elites, political activation of the masses, the reduction in the efficiency of public management and political instability. It is noted that a significant role in overcoming (as well as in creating) the crisis in the transitive society belongs to the elite. The reasons of prolongation of crises in the political transit have been revealed. The contents of the crises in the transitive political system of Ukraine and the role of the political elite as a factor in the genesis of crisis have been disclosed.

Keywords: political transit, the political system of the transitive type, political crises, the political elite, revolution, evolution and reform.

References:

- Baraboy, AZ & et al 1978, Revolyutsionnaya situatsiya v Rossii v seredine 19 veka (The revolutionary situation in Russia in the mid-19th century). Nauka publ., Moscow.
- Barsamov, VA 2006, 'Tsvetnyye revolyutsii: teoreticheskiy i prikladnoy aspekty' ('The «color revolutions»: theoretical and applied aspects'). *Sotsis*, №8, pp. 57–66.
- Cherniy, AL 2004, Chynnyk kryzyvosti u transformuvanni sotsial'no-politychnykh system perekhidnogo typu: aftoreferat dissertatsiyi (Crisis factor in transforming the socio-political systems in transition systems: dissertation abstract). Kyiv.
- Goldstone, J 1991, Revolution and Rebellion in the Early Modern World. University of California Press, London.
- Klym, IM, Metodologichni zasady vyvchennia politychnoyi kryzy (Methodological principles of political crisis studies), viewed: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_4/38.pdf>.
- Mykhal'chenko, M 2003, 'Elita v Ukrayini: yicste, kume, shcho zvaryly' ('Elite in Ukraine: eat, kum, that is cooked'). *Viche*, № 1, pp. 6–12.
- Shedler, A 2005, 'Vymiryuvannia demokratychnoyi konsolidatsiyi' ('Measuring democratic consolidation'). *Demokratiya: Antologiya*. Smoloskip publ., Kyiv, pp. 687–714.

Надійшла до редколегії: 17.09.2013